

Борис Кіндюк,

доктор юридичних наук, проф. кафедри
теорії та історії держави і права
Тернопільського національного
економічного університету

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКАЗІВ ЯК ПІДЗАКОННИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ПРИРОДИ

Розглянуто історію використання та розвитку указного права в дореволюційній Росії та СРСР з метою охорони природних об'єктів. Досліджено причини прийняття указів Президії Верховної Ради СРСР, спрямованих на охорону надр, рибних запасів, земельних угідь, лісів, що передбачають покарання за порушення правил полювання, а також виконано розрахунок їх кількісних показників.

Ключові слова: указ, охорона природи, закон, Президія Верховної Ради СРСР, указне право, кількісні показники, універсал.

Кіндюк Б.

Место и роль указов как подзаконных нормативно-правовых актов в системе охраны природы.

Рассмотрено историю использования и развития указного права в дореволюционной России и СССР с целью охраны природных объектов. Исследованы причины принятия указов Президиума Верховного Совета СССР, направленных на охрану недр, рыбных запасов, земельных угодий, лесов, предусматривающие наказание за нарушение правил охоты, а также выполнен расчёт их количественных показателей.

Ключевые слова: указ, охрана природы, закон, Президиум Верховного Совета СССР, указное право, количественные показатели, универсал.

Kindyuk B.

The place and role of decrees as sub-normative legal acts in the system of nature protection.

The article considers the history of the use and development of the decree law in prerevolutionary Russia and the USSR with the aim of protecting natural objects. The reasons for the adoption of the decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR aimed at protecting subsoil resources, fish stocks, land, forests, providing for punishment for violation of hunting rules, as well as calculation of their quantitative indicators are investigated.

Keywords: decree, nature protection, law, Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, decree law, quantitative indicators, universal.

Актуальність теми дослідження пов'язана з двома причинами. По-перше, укази Президента України, за допомогою яких регулюється значна кількість питань суспільно-політичного життя та забезпечується широка участь президента в правотворчому процесі, продовжують відігравати значну роль у правовій системі України. По-друге, юридична природа указів є не однозначною та відсутня єдина думка науковців стосовно цього поняття. З метою дослідження юридичної природи указів у процесі правової охорони природи доцільно звернутися до історичного досвіду, накопиченого в різні історичні часи. З цієї причини є не випадковим інтерес до радянського періоду, коли указна форма нормативно-правових актів широко використовувалась у сфері охорони природи з метою вирішення найбільш складних та нагальних проблем цієї сфери.

Аналіз публікацій демонструє наявність незначної кількості досліджень, присвячених питанням використання указного права в правовій системі. Одним із найбільш фундаментальних досліджень, присвячених цьому питанню, була широковідома праця відомого дореволюційного юриста професора Санкт-Петербурзького університету Миколи Михайловича Коркунова «Указ та закон», що вийшла друком у Санкт-Петербурзі в 1894 р. [1]. У цій праці розглянуто основні етапи становлення указної форми правотворчості, значення та юридична сила княжих та імператорських указів, указів, що їх видали міністри та місцеві органи влади. Роль указів у різні історичні періоди розглядали В. О. Лучин, О. А. Лук'янова, В. А. Морозов, І. М. Кузнецов, Л. А. Окуньков та ін. Одночасно з цим роль указного права в системі охорони природи в радянський період не досліджувалась та є своєрідною білою плямою в юридичній науці.

Метою роботи є дослідження історії використання указів у дореволюційній Росії та указів Президії Верховної Ради СРСР, прийнятих у сфері охорони природи.

Викладення матеріалів дослідження необхідно розпочати зі стислого розгляду історії становлення та використання указів у правовій системі. Термін «указ» означає у своєму перекладі письмову вказівку,
© Борис Кіндюк, 2017

наказ, повеління правителя. Поняття «указне право» запропонував відомий російський історик держави та права, колишній суддя Конституційного Суду Російської Федерації В. О. Лучин [2]. Історичний розвиток інституту указного права показує наявність частоті конфронтації даної категорії із законом з причини того, що ця форма має в більшості випадків політичне значення. На думку М. М. Коркунова, указ – це суб'єктивна, мінлива частина правової системи. Саме за ним могли ховатися й у дійсності нерідко ховалися примхи, амбіції та сваволя начальства [1]. В історії права спостерігається така ситуація, коли за допомогою «правозамінних указів відбувається юридичне обґрунтування процесів», реалізувати які в більшості випадків за допомогою правових засобів неможливо. З цієї причини, як показує історія держави та права, використання указів є одним з індикаторів політичного режиму та певної форми правління. Тому перші укази видавалися в дореволюційній Росії з метою укріплення самодержавної, деспотичної та нічим не обмеженої влади правителів. Отже, Іван Грозний, прагнучи зміцнити самодержавну владу шляхом використання жорстоких заходів переслідування представників феодалного класу та інших підданих, намагався надати своїм діям правовий характер шляхом видання різних указів. За їх допомогою вирішувалися найбільш важливі питання. Наприклад, у 1595 р. був виданий указ царя Федора Івановича про закріплення селян до землі, який став основою кріпацького права в царській Росії.

Найбільш яскравим прикладом використання указів був період царювання Петра I, який постійно видавав укази, що регламентували навіть дрібні та малозначущі для верховної влади країни питання. Прикладом указів, що стосувалися найважливіших питань, були такі: Указ про єдиноспадкування 1714 р., який давав право правителю призначити собі наступника, Табель про ранги 1722 р., на підставі якого створювалась єдина система військових і чиновницьких звань, Указ про форму суду 1723 р., який устанавлював процесуальний порядок розгляду справ судовими органами. Загалом Петро I прийняв більш, ніж три тисячі указів, з яких, за даними Р. В. Боброва, питанню охорони природи присвячувалися приблизно 254 [3]. Інтерес становить та обставина, що до числа природоохоронних актів належав Указ «Про ловлю лосів» від 21 квітня 1714 р., згідно з яким вводилась заборона на полювання цих тварин. В указі зазначалося, що в разі, коли особа буде годувати та доглядати лосів та випустить їх у ліс, то отримує за кожного з них по п'ять карбованців, які в той період становили собою дуже значну суму. У таких випадках особа, яка приймала на догляд лося, мусила негайно повідомити Санкт-Петербурзьку канцелярію, і тільки після перевірки цього факту особа отримувала гроші [4, с. 122]. З метою порівняння природоохоронної політики Петра I та сьогоденної України необхідно вказати на наявність спроби Міністерства екології та природних ресурсів України, яке планувало дати дозвіл на відстріл 160 лосів, незважаючи на наявність наказу «Про заборону полювання на лося» від 3 лютого 2017 р. У 1731 р. за часів Анни Іванівни терміни полювання на лосів були обмежені на всій європейській частині Росії, а полювати на молодих тварин заборонялось. У 1737 р. заборонено було стріляти і ловити лосів у Санкт-Петербурзькій і Новгородській губерніях, а з 1740 р. почав діяти імператорський указ стосовно заборони полювання на лосів на всій території Росії та Ліфляндії. Заборона полювання на лосів на європейській частині Росії була підтверджена указом Катерини II, прийнятим у 1773 р. Далі розвитком природоохоронної сфери став указ Катерини II «Про полювання» 1773 р., згідно з яким полювання на дичину заборонялося з 1 березня по 29 червня. Проведення полювання дозволялося з 31 червня, при цьому даний указ діяв протягом усього періоду існування самодержавної влади [4, с. 123].

Аналогічну юридичну природу в порівнянні з указами самодержавної влади мали Універсали, що їх видавали українські гетьмани. Як приклад зазначимо, що Б. Хмельницький 22 листопада 1649 р. видав Універсал, який забороняв козакам «робити шкоду» в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Пізніше, 5 червня 1656 р., гетьман видав аналогічний Універсал щодо Максаківського Спасо-Преображенського монастиря. Відомо декілька указів інших гетьманів, присвячених охороні конкретних природних об'єктів. 12 липня 1721 р. гетьман Іван Скоропадський видав Універсал, яким заборонялося вирубування лісу в Єланській пущі Троїцько-Іллінського монастиря, розташованого під Черніговом. У 1727 р. гетьман Данило Апостол направляє Універсал гадяцькому полковникові про заборону рубок лісів поблизу м. Гадяча. Новий етап розвитку зазначеної форми розпочався у 1810 р. після створення Державної ради 1810 р., яка займалася розглядом законодавчих актів. Правова система включала три види актів: закони, статuti й установи та регламентувала порядок видання таких документів. Таким чином, на думку О. А. Лук'янової, указне право стало на довгі роки головним правовим інструментом правителів імперії в регулюванні суспільно-політичного життя країни, а також захисту природних об'єктів [5, с. 4].

У період існування радянської влади, відповідно до Конституції СРСР 1936 р., укази були відроджені як форма актів, які видавала Президія Верховної Ради СРСР, союзних і автономних республік. При вирішенні даного питання виникла дискусія, пов'язана із складною правовою природою указів, яка

визначалася подвійністю статусу даного акта. У період підготовки конституції одна з груп юристів висловлювала ідею про необхідність введення поста Президента СРСР, а інші фахівці висловлювалися стосовно надання законодавчих повноважень Верховній Раді СРСР.

У разі необхідності, яка виникала між засіданнями Верховної Ради СРСР, прийняття рішень покладалось на Президію Верховної Ради СРСР. Підсумок цієї дискусії підбив І. В. Сталін, тодішній Генеральний секретар ЦК ВКП(б), який у доповіді на VIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1935 р. зазначив, що Президента у СРСР замінює колегіальний орган – Президія Верховної Ради, включаючи і Голову Верховної Ради, якого обирає Верховна Рада та якому вона підзвітна. Початок правової природи в Україні ґрунтувався на постанові РМ УРСР «Про охорону природи на території Української РСР» від 3 червня 1949 р. Згідно з п. 6 цієї постанови, Міністерство освіти УРСР зобов'язувалось посилити роботу з виховання дітей у школах у напрямі шанобливого ставлення до природи та її охорони. Відповідно п. 7 зобов'язував Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР вживати необхідних заходів, спрямованих на поліпшення роботи краєзнавчих музеїв з вивчення ними природи свого краю та її охорони. Враховуючи ту обставину, що дана постанова не передбачала заходів відповідальності посадових осіб, громадян, які скоїли правопорушення в цій сфері, керівництво Радянської України прийняло 3 червня 1958 р. сумісну постанову ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи щодо поліпшення охорони природи Української РСР». Згідно з п. 10 цієї постанови, облвиконкоми, місцеві Ради народних депутатів трудящих зобов'язувались взяти на облік цінні об'єкти природи та забезпечити їх охорону. При цьому передбачались міри дисциплінарної відповідальності за їх невиконання. Як зазначалося в п. 16, перед органами державної влади та місцевого самоврядування, органами рибоохорони, Управліннями мисливського господарства ставились завдання вжиття комплексних заходів з охорони природи, за виконання яких керівники цих відомств несли персональну відповідальність. Однією із суттєвих проблем погіршення стану та якості сільгоспкультур став випас скота на засіяних ланах, але чинне законодавство не містило мір відповідальності за такі правопорушення. З метою боротьби з цим негативним явищем, Президія Верховної Ради прийняла Указ «Про відповідальність за потрапи посівів у колгоспах і радгоспах» від 11 січня 1955 р. Згідно з цим нормативно-правовим актом, юридична відповідальність за такі дії полягала в необхідності відшкодування збитків, розмір яких установлювала комісія у складі представників виконкомів міської, районної, селищної, сільської Ради. При скоєнні такого правопорушення винні особи у встановленому порядку притягалися до адміністративної відповідальності згідно з чинним у СРСР законодавством. Стягнення сум на відшкодування шкоди та її розмір визначала комісія, а сам процес відбувався в безспірному або в судовому порядку відповідно до законодавства союзних республік (табл. 1).

Таблиця 1

Укази Президії Верховної Ради СРСР, прийняті у сфері охорони природи

№	Назва нормативно-правового акта	Дата прийняття	Загальна кількість знаків
1	«Про відповідальність за потрапи посівів у колгоспах і радгоспах»	11.01.1955	5 042
2	«Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку»	21.06.1961	8 157
3	«Про посилення боротьби з бур'янами»*	26.04.1962	5 501
4	«Про посилення адміністративної відповідальності за порушення правил рибальства і охорони рибних запасів у водоймах СРСР»	27.03.1964	–
5	«Про адміністративну відповідальність за порушення правил, норм, інструкцій з безпечного ведення робіт у галузі промисловості і на об'єктах, підконтрольних органам Держгортехнагляду»	09.02.1968	–
6	«Про адміністративну відповідальність за порушення земельного законодавства»	14.05.1970	1 934
7	«Про порядок накладення штрафів за порушення правил полювання»	25.08.1972	1 847
8	«Про посилення відповідальності за забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря»	26.02.1974	4 840
9	«Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про надра»	03.11.1978	4 030
10	«Про адміністративну відповідальність за порушення лісового законодавства»	06.08.1980	3 669
* Указ Президії Верховної Ради УРСР			

Наступним кроком було прийняття Верховною Радою УРСР 30 червня 1960 р. Закону «Про охорону природи Української РСР», який став основою нової політики у сфері захисту та охорони природних об'єктів [6]. Характерною рисою цього акта був його декларативний характер з причини того, що документ не містив конкретних організаційних заходів з його реалізації та мір відповідальності. У Законі регламентувалася необхідність охорони землі, атмосферного повітря, надр, водних ресурсів, зелених насаджень, державних заповідників та вказувалося на необхідність збереження родючості ґрунтів, заборони вирубки лісів, шкідливих викидів, стоків, забруднення, замулювання річок, ставків. Закон не встановлював мір юридичної відповідальності за порушення цих норм, а лише ст. 32 вказувала на необхідність притягнення осіб, винних у таких діях, до відповідальності. Такий підхід зберігався в законах про охорону природи, прийнятих в усіх республіках колишнього СРСР. Спільною рисою всіх цих законів був їх декларативний характер, відсутність у них норм відповідальності за правопорушення та організаційних структур, на яких покладено обов'язок контролю за виконанням правових актів у цій сфері. Наступним нормативно-правовим актом, який торкався питань юридичної відповідальності за правопорушення проти навколишнього середовища, став Указ Президії ВР СРСР «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку» від 21 червня 1961 р. Даний нормативно-правовий акт обмежував використання штрафів, які держава накладала на державні підприємства, з причини того, що на практиці виникала ситуація, коли державні кошти просто переходили з одного рахунку на інший. Тому в указі зазначалось про необхідність накладання штрафів не на підприємства, а на керівників даних установ та громадян (табл. 1).

Виходячи з необхідності підвищення врожайності, Верховна Рада УРСР 26 квітня 1962 р. прийняла Указ «Про посилення боротьби з бур'янами». Згідно з п.п. 8, 9 цього акта, після попередження землекористувачі були зобов'язані вжити заходів щодо боротьби з бур'янами, а при невиконанні цієї норми на колгоспників, робітників, інших громадян накладався штраф – від 5 до 10 крб., а щодо посадових осіб розмір штрафу коливався від 20 до 30 крб. При цьому, як зазначалося в п. 11, громадяни, які злісно не виконували правил боротьби з бур'янами, могли бути позбавлені права користування земельними ділянками (табл. 1). У змісті Указу ВР УРСР застосовується термін «бур'яни», які підлягають повному знищенню без з'ясування, які види рослин належать до цієї категорії. На думку А. Б. Іскоян, даний нормативно-правовий акт має суттєвий недолік з причини того, що серед бур'янів можуть бути категорії диких рослин, що мають цінні для людей або для природного середовища властивості [7, с. 35]. Тому, на думку вченої, підзаконні нормативно-правові акти, які спрямовані на практичну реалізацію цього указу, потребують свого уточнення та ґрунтовних наукових досліджень.

З метою охорони рибних ресурсів від масового браконьєрського вилову, 27 березня 1964 р. був прийнятий Указ Президії ВР СРСР «Про посилення адміністративної відповідальності за порушення правил рибальства і охорони рибних запасів у водоймах СРСР». Згідно з цим актом, за порушення встановлених правил рибальства й охорони рибних запасів у водоймах СРСР на винних осіб накладався штраф у розмірі: на громадян – до 10 крб., на службових осіб – до 50 крб. (табл. 1).

У сфері охорони надр установлювалася адміністративна відповідальність за правопорушення стосовно правил безпечного ведення робіт на підставі Указу Президії ВР СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення правил, норм, інструкцій з безпечного ведення робіт у галузі промисловості і на об'єктах, підконтрольних органам Держгортехнагляду» від 9 лютого 1968 р. У цьому указі органам Держнаглядохоронпраці давалося право накладати на посадових осіб, винних у порушенні правил, норм та інструкцій, штраф у розмірі до 50 крб (табл. 1).

Подальшим розвитком застосування указного права стали акти, що їх видала Президія Верховної Ради СРСР. Важливе значення у сфері охорони землі мав Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення земельного законодавства» від 14 травня 1970 р. Згідно з п. 1 цього указу, на посадових осіб, винних у порушенні земельного законодавства, накладався штраф у розмірі від 50 до 100 крб., а на громадян – до 10 крб. До числа правопорушень належали: псування сільськогосподарських та інших земель; забруднення їх виробничими та іншими відходами і стічними водами; безгосподарне використання земель; невиконання обов'язкових заходів щодо поліпшення земель, охорони ґрунтів від вітрової, водної ерозії та інших процесів, що погіршують стан ґрунтів; знищення межових знаків; несвоєчасне повернення земель.

Правове регулювання у сфері контролю за мисливством відбувалося на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок накладання штрафів за порушення правил полювання» від 25 липня 1972 р. Згідно з цим актом, на винних у порушенні правил полювання накладалися штрафи, які встановлювали органи Міністерства лісового господарства союзних республік та Державного комітету з охорони природи.

З метою запобігання забрудненню морів був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря» від 26 лютого 1974 р. Згідно з цим нормативно-правовим актом, штраф накладався на осіб командного складу судна, винних у невиконанні обов'язків з реєстрації в судових документах операцій з речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря, а також у незаконній відмові пред'явити ці документи відповідним посадовим особам.

У правовій політиці СРСР значна увага приділялась питанням відповідальності у сфері охорони надр, які були сировиною багатьох підприємств та давали значні грошові надходження від їх експорту до різних країн. З цієї причини був прийнятий Указ Президії ВР СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про надра» від 3 листопада 1978 р. У цьому нормативно-правовому акті зазначалося, що посадові особи та громадяни, винні в порушеннях законодавства про надра, підлягають штрафу, який накладали начальники районних (обласних) інспекцій Держнаглядохоронпраці в розмірі до 30 крб., начальники управлінь округів Держнаглядохоронпраці та їх заступники в розмірі до 50 крб., голови Держнаглядохоронпраці союзних республік та їх заступники, а також Голова Державного комітету СРСР із нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та його заступники в розмірі до 100 крб. Згідно з цим нормативно-правовим актом, до числа правопорушень у цій галузі належали такі: а) порушення права державної власності на надра; б) самовільна забудова площ, зайнятих під корисні копалини; в) псування родовищ корисних копалин; г) порушення правил і вимог робіт з геологічного освоєння надр.

З метою боротьби з правопорушеннями у сфері охорони лісів 6 серпня 1980 р. був прийнятий Указ Президії ВР СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення лісового законодавства». До числа правопорушень, згідно з даним нормативно-правовим актом, належали будь-які дії, що в прямій або в прихованій формі порушували право державної власності на ліси. Штрафні санкції накладалися за незаконну рубку, пошкодження дерев, знищення саджанців, розкорчовування лісових земель: на громадян – у розмірі 50 крб., на службових осіб – до 100 крб. За порушення вимог пожежної безпеки в лісах на громадян накладався штраф до 10 крб., а на службових осіб – до 50 крб., а в разі пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, промисловими та комунальними викидами, відходами на службових осіб накладався штраф у розмірі до 100 крб. Згідно з п. 2, штрафи за порушення, передбачені цим указом, накладали адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських і районних у містах Рад народних депутатів.

Розгляд указів Президії ВР СРСР, прийнятих у сфері охорони навколишнього середовища, стосовно їх реалізації на території Радянської України показав, що всі вони були прийняті до введення в дію союзними республіками кодексів про адміністративне порушення та законів про охорону навколишнього середовища. Процес притягнення винних до відповідальності гальмувала та обставина, що Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. застарів і в ньому були відсутні норми, пов'язані з відповідальністю за правопорушення стосовно таких природних об'єктів, як земля, тварини, птахи, риби, надра.

Дослідження кількості знаків, з яких складаються ці нормативно-правові акти, показує, що вони змінюються від 1847 зн. до 8167 зн., що свідчить про значне коливання обсягу цих нормативно-правових актів та показує значну увагу законодавця до питань, пов'язаних з обмеженням використання штрафів, та незначну увагу до питань, пов'язаних з порушенням правил полювання.

Таким чином, указне право заповнювало прогалину, яка склалась у СРСР з причини декларативності законів про охорону природу, що приймалися на початку 60-х рр. минулого століття з метою необхідності вирішення складних природоохоронних проблем.

Список використаної літератури

1. Коркунов Н. М. Указ и закон /исслед. Н. М. Коркунова. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1894. – VIII, 408 с.
2. Лучин В. О. Указное право в России / В. О. Лучин. – М., ХГЦ «Велес», – 1996. – 51 с.
3. Бобров Р. В. Исторические аспекты лесной политики / Р. В. Бобров. – М., 1990. – 52 с.
4. Редько Г. И. Петр I об охране природы и использовании природных ресурсов / Г. И. Редько, В. П. Шлапак. – К. : Либідь, – 1993. – 171 с.
5. Лукьянова Е. А. Указное право как российский политико-правовой феномен / Российское право / Е. А. Лукьянова. – 2001. – № 10. – С. 55–67.
6. Про охорону природи Української РСР: Закон УРСР від 30 червня 1960 р. / Відомості Верховної Ради УРСР // 1960. – № 23. – Ст. 175.
7. Искоян А. Б. Правовое регулирование охраны и использования растительного мира (нелесной растительности); за ред. Колбасова О. С. – Ереван, Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 132 с.

References

1. Korkunov, N. M. (1894). *Ukaz i zakon [Decree and law]*. SPb. : tip. M. M. Stasyulevicha,.
2. Luchin, V. O. (1996). *Ukaznoe pravo v Rossii [Ordinary law in Russia]*. Moskva: HGTs «Veles».
3. Bobrov, R. V. (1990). *Istoricheskie aspekty lesnoy politiki [Historical aspects of forest policy]*. Moskva.
4. Redko, G. I., Shlapak V. P. (1993). *Petr I ob ohrane prirody i ispolzovanii prirodnyih resursov [Peter I on the conservation of nature and the use of natural resources]*. Kiev : Libid.
5. Lukyanova, E. A. (2001). *Ukaznoe pravo kak rossiyskiy politiko-pravovoy fenomen [Oratory law as a Russian political and legal phenomenon]*. *Rossiyskoe parvo – Russian law*, 10, 55–67.
6. *Pro ohoronu prirody Ukrayinskoyi RSR: Zakon URSS. [On the Protection of the Nature of the Ukrainian SSR: The Law of the USSR] (1960, 30 June)*. *Vidomosti Verhovnoyi Radi URSS - Information from the Verkhovna Rada of the USSR*, 23, 175.
7. Iskoyan, A. B. 1987 *Pravovoe regulirovanie ohranyi i ispolzovaniya rastitelnogo mira (nelesnoy rastitelnosti) [Legal regulation of the protection and use of the plant world (non-vegetable vegetation)]*. Erevan : Izd-vo Erevan. un-ta.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2017.